

МУНИЦИПАЛДЫГ БЮДЖЕТТЕН ХАНДЫРЫЛГАЛЫГ НИИТИ
ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ АЛБАН ЧЕРИ
«ӨВҮР КОЖУУННУҢ ШАРЫЙ-ООЛ ВЛАДИМИР ЧАКТАР-ООЛОВИЧ АТТЫГ
ЧАА-СУУР МУНИЦИПАЛДЫГ НИИТИ БИЛИГ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ»

«ЧӨПШЭЭРЭЭН»

Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазынын» директорнун
өөредилге талазы-биле оралакчызы:

Аомак /Донгак Ч.Д./

«__» сентябрь 2023 ч

«БАДЫЛДАН»

«Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч. аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазынын» директору:

Комбуй-оол А.В./

«__» сентябрь 2023 ч

2023-2024 өөредилге чылында
5- ки класстың «Төрөөн чогаал» эртеминге

ажылчын программазы

Тургузукчузу: Доспан Ольга Кара-
ооловна -дээди категориянын тыва
дыл болгаш чогаал башкызы

Тайылбыр бижик
Пояснительная записка

Амгы үениң негелдезин езугаар ажылчын программаның тургузуун бижирде, ортумак ниити өөредилгеге хамаарыштыр өөредилге ному РФ-тиң ФКӨС-туң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлериниң 5-11 класстарынга тыва аас чогаалы болгаш литературада чижсек программага даянып кылган. Е.Т.Чамзырын, М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак оларның парлатканы “Тыва аас чогаалы болгаш литература” (Кызыл, 2012) деп чижсек программазын удуртулга кылган.

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилгениң албан чери «Өвүр кожсууннуң Шарый-оол Владимир Чактар-оолович аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 5-ки клазының төрээн чогаал эртеминиң 2023-2024 өөредилге чылында ажылчын программазын дараазында нормативтиг эрге-хоойлу саавыырларынга даянган:

Федералдыг:

Федералдыг Хоойлу № 273, 29.12.2013 ч. «Россия Федерациязының Өөредилге Хоойлузунуң дугайында»;

Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары. Россия Федерациязының 17.12.2010 чылда № 1897 дугаар дужаалы (кол ниити өөредилгениң ФКӨС);

Кол ниити өөредилгениң Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары (Россия Федерациязының Өөредилге ямызының №286 дугаар 31.05.2021 чылда үнген дужаалы (Кол ниити өөредилгениң ФКӨС дугайында);

Регионалдыг:

Тыва Республиканың Хоойлузу, 2014 чылдың июнь 21-де № 2556 УХ-І «Тыва Республиканың Өөредилгези»;

Тыва Республиканың Өөредилге ямызының 2022 чылдың март 4-те № 169-д дугаар дужаалы «Тыва Республиканың өөредилгезинге ФКӨС чаа хевирин киирериниң дугайында»;

Тыва Республиканың Өөредилге ямызының 2023 чылдың август 28-те 7985 дугаар дужаалы «2023-2024 чылда Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге чижсек календарьлыг графикти киирериниң дугайында».

К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» деп Национал школа хөгжүдөр институттуң үндүргени чижсек программаны удуртулга кылган.

Школа талазындан:

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожсууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» Уставы;

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге чери «Өвүр кожсууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 2023 чылдың август 26-да 168 дугаарлыг дужаалы-биле 2023-2024 өөредилге чылында Өөредилге планы;

2023-2024 өөредилге чылында 2023 чылдың август 31-де 169 дугаарлыг дужаал-биле «2023-2024 өөредилге чылында Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожсууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» календарь-өөредилге графигин тургузарының дугайында»;

Өөредилгени кол өөредилге программаларының кол ниити база ортумак ниити өөредилге программаларын 2010 чылдың декабрь 17-де № 1897 дугаар Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттарынга даянып чорудар.

1. 2012 чылдың декабрь 29-та №273-ФХ дужаал-биле үнген база 2015 чылдың июль 27-де немелделер болгаш өскерилгелер кииргени-биле Федералдыг хоойлу «Россия Федерациязының өөредилге хоойлузу»;

2. 2010 чылдың декабрь 17-де №1897 дужаал-биле үнген ниити билигнің кол чадазының федералдыг күрүнениң өөрөдилге стандарттары;

3. 2021 чылдың март 22-де №115 дугаарлыг «Кол ниити өөрөдилге программаларының – ниити эге өөрөдилге программазы, кол ниити база ортумак ниити өөрөдилге программазы-биле өөрөдилге ажыл-чорудулгазын органиастаар болгаш күүседип кылыр Чурумну бадылаар дугайында» РФ-ның Чырыдыышкын ямызының дужаалы; (2021 чылдың апрель 20-де №63180 дужаал-биле)

4. К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» (НШХИ, 2017 чыл) чижек программаны удуртулга кылган.

5. Өвүр кожсууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур ниити билиг ортумак школазының өөрөдилге планы.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөрөдириниң сорулгалары.

Цели обучения

Өөрөдиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;

- чогаалдың теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;

- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деёнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннеш уткалыг чогаалдарны деңнеп;

- чогаал сайгарарынга ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөрөдир.

Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медеделдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;

- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;

- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;

- хамааты бот-меделери бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;

- номчулгага сонургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунун туружун амыдыралдын кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнеринин утказы болгаш тургузуу.

Содержание и структура курса

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүңөске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдыңөзээн национал литератураның алдын алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделериниң, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, оон чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чанының үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талалырын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшкинниг эвес, а медреселди-биле сайгарып билир кылдыр өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп турар. Ону “кижи дугайында эртем”, “амыдыралдың ному”, “Уран-чечен шинчилел” деп адап турары анаа эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй ниити харылзажылгага тыва чогаал эртемниң салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртемниң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Эге школага чогаал дугайында өөрөнгөн билиглерин кол ниити школага улам сайзырадып, литература – уран чүүлдүң байлаа деп билиндирбишаан, литература теориясында уран-чечен аргаларны кол ниити өөредилгеге школаның 6 класстарынга ханы өөредир.

Тыва чогаал эртемин өөренириниң ФКӨС негелделери-биле түңнелдери.

Планируемые результаты

Бот-тускайлаң түңнелдер уругларның мөзү-бүдүш хевирлээринче: бодунуң бодалдарынче, сагыш-сеткил байдалынче, делегей көрүүшкүнге хамаарышкан

айтырыгларга амы-хууда шилиге кылырынче (езу-чаңчылдарга, хоойлу-дүрүмнерге хамаарылгазы), өске чоннуң культуразын, социал байдалдарын ооренип коорунге, ниитилелдин амыдыралынга хамаарыштыр кижиниң харыысалгалыг болурунче угланган. Бот-тускайлан туннелдер бот-өөредилгезин шын аайлап башкарып ап, бот-башкарнырынга шын угланыышкынныг таарымчалыг байдал тургузуп өөренирин, төнчү түңнелди чедип алырыныё сорулгаларга дууштур шын планнаашкынче, оорениринин уг-ишин баш бурунгаар тургузуп алырынче уругларны углап баштаар.

Тодаргай эртемни өөрэнгениниң (предметный) бүгү талалыг тускай түңнелдери төрөөн чогаал эртемин ханы өөрэнгениниң база литература эртеминиң өске эртемнерден ылгалын, онзагайын, кижиге ооң кандыг салдарлыын; кижиниң иштики делегейиниң, дыл-домааның сайзыралынга, мөзү-бүдүжүн хевирлээринге, делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге чогуумчалыын; ук эртемге хамаарышкан теоретиктиг билиглерни өске эртемнер-биле холбап өөренирин медеделди-биле чедип алырынын чугулазын түңнөп үндүрер.

Өөредилгениң эртемнер-биле харылзаалыының бүгү талалыг тускай түңнелдерниң кол үндезини уругларның медээлер-биле ажылдап билириниң азы ниити чүүлден чугула бодалды ылгап, сайгарып, хүлээп ап көөрүнүң эге базымнарын кылырынын, эртемнер аразының харылзаалыын илередип билиринин түңнелдерин үндүрер.

ФКӨС-түң негелделеринге, тускай эртемни өөрэнгениниң түңнелдеринге дүүштур чедип алырынга таарымчалыг болгу дег, тыва чогаалдың өзөөн тургузуп турар национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар болгаш амгы тыва литературада шилиндек чогаалдарны албан өөренир болгаш немелде номчулга кириерин авторлар сүмелеп, чаа программада кирген. Программада ниитизи-биле улуг өскерлишкыннерлиг, чаа немеп кириген чогаалдар саны хөй.

Тематиктиг, проблема-тематиктиг, хронологтуг (төөгүлүг, төөгү деңнээшкынниг) принциптерге үндезилеттинип кылдынган. Аймактар болгаш жанр, маадыр болгаш ооң аажы-чаңы, чечен маадыр – омур-хевир, чечен үе – чогаалчы, чогаал – номчукчу, идея-проблема, төөгү – чогаал, чогаалчының үнү, стили, туружу дээн чергелиг үндезин билиглер чогаал сайгарарының үндезин билиглерин тургузуп турар.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемниң өөредилге планында туружу.

Место курса «Тувинская литература» в учебном плане.

Тыва аас чогаал болгаш литература эртемни өөредиринге өөредилге планында неделяда 2 (ийи) шак бердинген. Өөредилге номунда материалдарны өөредип алырынга авторлар неделяда 2 шакка хувааган.

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглериниң

Материально-техническая база

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглериниң характеристиказы

Өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглерини санитар эпидемиологтуг дүрүмнер болгаш нормаларга дугжуп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.178-02).

Библиотека фондузу (ном парлагазы). Ортумак (долу) ниити өөредилгениң тыва чогаалга чижек програмазы. Тыва ортумак школаның 5-11 класстарынга төрөөн

чогаалга өөредилге номнары. Номчулга номнарынга дүүштүр ажыглаар ажылчын кыдырааштар, чогаал теориязынга практиктиг ажылдар кыдыраажы. Тыва чогаалга эрттирер хыналда ажылдарга дидактиктиг материалдар. Чечен чогаал номнары. Тыва чогаалды өөредиринге метоликтиг дуза номнары. Тайылбыр-энциклопедиялыг литература: литературлуг терминнер словарьлары, литературлуг энциклопедиялар, этимологтуг словарь, орус-тыва тайылбыр словарьлары, аныяк филологтуг словарь, аас чогаал словары болгаш оон-даа өске. Электив болгаш факультатив курстарының номнары, методиктиг сүмелер (“Аас чогаалы”, “Бурунгу тураскаал бижимелдери”, “Чечен чогаал сөзүглелиниң анализи болгаш оон-даа өске). Класстан дашкаар номчулга номнары, дидактиктиг материалдар.

Парламал көргүзүг материалдары. Тыва чогаалдың хөгжүлдезинге таблицалар. Чогаалчының хөрек чуруктары. Чогаалчының намдарынга болгаш тыва чогаал хөгжүлдезинге хамаарышкан көргүзүг материалдары (альбомнар, буклеттер). Чуруктарлыг (аас, бижимел чугаа сайзырадылгазынга) үлелге материалдары.

Медээ-коммуникативтиг херекселдер. Чогаалдың бүгү адырларынга хамаарыштыр ажыглаар мультимедийлиг өөредиглиг программалар, электроннуг номнар. Чогаалдың бүгү адырларынга электроннуг библиотека. Электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература.

Үн-экраныг (көргүзүглүг) херекселдер. Чогаалдың бүгү адырларынга слайдылар (диапозитивтер). Чогаалчының үн бижидилгези. Чогаалдың бүгү адырларынга аудиобижидилге болгаш үннүг номнар. Чогаалдың бүгү адырларынга видеофильмнер.

Өөредилгениң техниктиг херекселдери. Мультимедийлиг компьютер. Мультимедиапроектор. Телекоммуникациялыг херекселдер. Сканер. Лазерлиг принтер. Хоолга аппарады. Диапроектор азы оверхэд. Телевизор (графиктиг чурулга проектору). Азар болгаш тургузар экран. Видеоплейер. DVD-плейер (видеомагнитофон). Аудио төп. Өөредилге эт-херекселдери.

Интернет четкизинде өөредилге адырынга хамаарышкан сайтыларны ажыглаар.

Шактар саны:

Шупту – 68 шак; неделяда – 2 шак.

Чечен чогаалдарны номчуур болгаш сайгарарынга – 63 шак;

Класстан дашкаар номчулгага – 2 шак;

Чугаа сайзырадылгазынга – 3 шак.

5 -ки класска төрөөн чогаал кичээлдеринин календарь-тематиктиг планы.

ПЛАНИРОВАНИЕ УРОКОВ тувинской литературы В 5 КЛАССЕ

№	Кичээлдин темазы. Тема урока	часы шагы	Эрттирер ай,хуну	
			план-биле	факт-биле
1	Кирилде кичээл. Ном дугайында билиг С.Сарыг-оол “Ном” деп шүлүү.	1		
2	Ю.Ш.Кюнзегеш “Сиген шөлүндө” Деңнелге дугайында	1		

	билиг			
I кезээ. Эгээртинмес эртине-байлак – аас чогаалы				
3	Улустуң аас чогаалы. Тоолдар	1		
4	Анаа тоолдар. “Балыкчы Багай-оол”	1		
5	“Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы”	1		
6	Дириг амытаннар дугайында тоолдар. Чеди иелиг Чес-Мыйыс	1		
7	“Кускун биле үгү”	1		
8	Чогаал теориязы. Эпитет дугайында билиг	1		
9	Хуулгаазын тоолдар. “Тос оолдуг Доктагана кадай”	1		
10-11	“Тос шилги аъттыг Өскүс-оол”	2		
12	КДН “Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген”	1		
13	Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр дугайында билиг	1		
14	Тывызыктар. Тывызыктар дугайында билиг	1		
15	Улустуң аас чогаалынга катптаашкын	1		
II кезээ. Аас чогаалындан ужукталгаш...				
16	К.К.Кудажы “Кым эң ажыктыгыл?”	1		
17	Монгуш Эргеп “Чартык арбай”	1		
18	С.С.Сүрүң-оол “Карактар дугайында маргылдаа”	1		
19	Чап Чүлдүм “Тарааның тывылганы”	1		
20	ЧС Чогаадыг “Мээң сонuurгап номчаан тоолум”	1		
21	Монгуш Эргеп “Хек чүге ыраажы болганыл?” Авторлуг тоолдар	1		
22	Олег Сувакпит “Арзылан биле пар”	1		
23	Салчак Серен “Ном биле портфель” Диригжидилге дугайында билиг	1		
24	Лидия Иргит “Теве” Басня дугайында билиг	1		
III кезээ. Чаштар делегейиниң көрүнчүү				

25-27	Л.Б.Чадамба “Аян-чорук”(тоожудан үзүндүлөр)	3		
28	Чогаал теориязы. Пейзаж дугайында билиг	1		
29	О.К.Саган-оол “Эжишкилер”	1		
30	Чогаал теориязы. Эпитет дугайында билиг	1		
31	О.К.Сувакпит “Аът чарыжы”	1		
32	ЧС. Чогаадыг “Аъттыгда - амыр”	1		
33-35	М.Эргеп “Өдүгенде чайлаг” (Үзүндүлөр)	3		
36-39	Шаңгыр-оол Суваң “Кара-Баштыг”	4		
40-43	Н.Ш.Куулар “Танаа-Херелдиң чуртунда”	4		
44-46	Тоол ораны. “Танаа-Херел хаан”	3		
47-49	Э.Донгак “Буянныг араатаннар”	3		
50	КДН Д.Дэфо “Робинзон Крузонуң ужуралдары”	1		
V кезээ. Ыдыктарым				
51	С.Б.Бюрбю “Ынак Тывам”	1		
52	О.К.Сувакпит “Россияга алдар”	1		
53	А.Үержсаа “Ие дылым”	1		
54	ЧС. Чогаадыг “Тыва чуртум”	1		
VI кезээ. Тишелгениң сылдыстары				
55	С.А.Сарыг-оол “Маадыр Чүргүй-оол”	1		
56	О.К.Сувакпит “Кечил-оолдуң солдаттары”	1		
57	ЧС. Чогаадыг “Дайынның уржуктары”	1		
VII кезээ. Дириг амытаннар делегейи				
58	Ю.Ш.Кюнзегеш “Эзимнерниң ыры”	1		
59	С.С.Сүрүң-оол “Ус-кушкаш”	1		
60-61	С.А.Сарыг-оол “Эдер амытаннар”	2		
62-63	М.А.Күжүгет “Азыранчып чорааш...”	2		
5-ки класска өөрөнгенин каталтаары				

64	<i>Чогаал теориязынга кататтаашкын</i>	1		
65	<i>Тоол- аас чогаалының онзагай хевири. Тоолдуң тывылганы</i>	1		
66	<i>Ава дугайында бижиттинген чогаалдар</i>	1		
67	<i>Хыналда ажыл</i>	1		
68	<i>Түңнел кичээл</i>	1		